

QARAQALPAQ TILINDEGI TERMINLERDİN TIYKARGI BELGILERI

Qalbaeva Zulqumar

Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası
Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler
ilim-izertlew institutı tayanış doktorantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11397148>

Annотaciya. Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi terminlerdin ózine tán belgiler haqqında sóz etilgen. Termin sózlerdi basqa sózlerden ayırıp alıwdın ózine tán qásiyetleri haqqında ilimpazlardın pikirleri menen birge óz pikirimizdi mısallar járdeminde kórsetip óttik.

Gilt sózler: termin, belgi, máni, turaqlılıq, qısqalıq.

THE BASIC FEATURES OF TERMS IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Abstract. This article is about the signs of terms in the Karakalpak language. It has its own qualities. Let's find the answer to the question of what is necessary in order to be a term. The opinions of scientists and our own opinions are shown through examples.

Key words: terms, sign, content, immutable, brevity.

ОСНОВНЫЕ ПРИЗНАКИ ТЕРМИНОВ НА КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Эта статья о знаках терминов на каракалпакском языке. У него есть свои собственные качества. Давайте найдем ответ на вопрос о том, что необходимо для того чтобы быть термином. Мнения ученых и наше собственное мнение показаны с помощью примеров.

Ключевые слова: термин, знак, содержание, неизменный, краткость.

Mánili sózler hám kómekshi sózler, ápiwayı qara sózler hám terminler arasındaǵı ayırmashılıq, atama hám termin arasındaǵı pariқ búgingi kúnge shekem ilimpazlar tárepinen úyrenilip kelgen. Olardıń ayırmashılıqların kórsetiw ushın dáslep, sol sózdin anıqlamasın yaǵnıy tiykarǵı belgilerin ayırıp kórsetiw tiyis. Ásirese, ótken dáwirler ishinde atama hám termin ortasındaǵı pariқ kóplegen ilimpazlardın tartıslı pikirlerin keltirip shıǵardı. Olardıń ayırımları bul eki túsiniк bir dese, ayırımları ekewi eki túrlı uǵım dep óz pikirlerin keltirip ótken.

Álbette, usı orında termindi basqa uǵımlardan ayırıp alıw ushın oǵan óz aldına anıqlama berip ótiw hám onıń tiykarǵı belgilerin kórsetip ótsek maqsetke muwapıq boladı. Qazaq ilimpazı Ó.Айтбайулинін “Основы казакской терминологии” kitabında termin hám terminologiya haqqında tolıq maǵlıwmatlar berilgen. Mısalı termin haqqında tómendegishe anıqlama berilgen: «Термин (от латинского terminus – граница, предел), слово или сочитание слов

употребляемое с оттенком специального научного значения»¹. Haqiyqatında da, termin bola alıw ushın dáslep sóz yaki sóz dizbeginiń mánisine hám anıqlamasına shegara qoyıp alıw lazım. Qálegen bir sóz yaki sóz dizbegi birqansha mánilerdi emes, al bir turaqlı mánige iye bolıwı kerek. Máselen, universitet, bakalavriat, magistratura, semestr, bilim, tárbiya hám t.b. Bul terminlerdiń anıqlamalarına itibar beretuǵın bolsaq barlıǵı ózleriniń shegarasına iye, olar heshqanday qosımsha awıspalı máni ańlatpaydı. Jeke turǵanda ózleriniń tolıq uǵımına iye mánili pedagogikalıq terminler.

Seminar – (lot. Seminarium – kuchatxona, kóchirib ótqazish, kóchat, issiqxona), yani bilimlarni kóchirish;

Tarbiya – harbir shaxsda muayyan, jismoniy, ruxiy, ahloqiy, manaviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy pedagogik jarayon;²

Joqarıda keltirilgen mısallar sózlikten keltirilgen terminler bolıp, olar hár bir termin óziniń turaqlı anıqlamasına iye degen pikirimizdi dálilleydi. Terminler dara sóz kórinisinde de, sóz dizbegi kórinisinde de kele beriwi múmkin, degen menen olar birdey máni ańlatadı degeni emes. Hár bir terminniń óz anıqlaması bolıp, ol sol anıqlaması arqalı shegarasın saqlaydı, turaqlılıqqa iye boladı.

Sonıń menen birge termin sózler anıq pikirlerge qurılǵan bolıwı, ilimiylikke tiykarlangan bolıwı kerek. Termin qaysı tarawǵa tiyisli bolmasın, ol ilimpazlar tárepinen ilimde dálillengen bir teoriyaǵa, konkretlikke (anıq) iye bolıwı kerek. Pikirimizdi Ó. Aytbayulınıń miynetindegi mına pikirler tolıqtıradı: “Научная мысль должна отличаться ясностью, точностью, конкретностью. Термин обозначает научное понятие, следовательно, является основным средством научно-исследовательских точность”. Biziń pikirimizshe, ilimpaz hárqanday termin ilimiy izertlew nátiyjesinde óz dáliline, anıqlamasına iye bolǵan sóz, sóz bolǵanda da ápiwayı qara sóz emes ilimiy izertlewdiń jemisi yaki nátiyjesi dep túsindirmekshi. Shinında, da dus kelgen sózdi termin dep alıp kete beriwi orınsız. Anıq ilimiy pikirler, anıqlamalar onıń ilimiyligin, anıqlılıǵın yaǵnıy konkretligin kórsetip bere aladı. Onıń terminligi de áyne usında. Demek, terminniń jáne bir ózgesheligi biziń pikirimizshe, onıń ilimiyliginde hám anıqlılıǵında. Bir túsiniq penen aytqanda, ilimiylik – bul anıqlılıq, al anıqlılıq – bul ilimiylik.

Termin óz gezeginde qısqalıqta súyedi. Uzun-shubay sózlerden, uzun-uzun anıqlamalardan yaki keń kólemlı tekstlerden qashadı. Ilimiyliktiń tiykarǵı belgisi de qısqalıq, anıqlılıq hám turaqlılıq. Eger termin qanshama qısqa hám tujırimlı bolsa, sonshama túsiniqli hám mánili bola

¹ Айтбайұлы Ө. Основы казакской терминологии. Алматы: Издательство «Абзал-Ай», 2014. Стр-7.

² Педагогик атамалар луғати: Ўзбек, рус, инглиз тилларида/ О.Мусурмонова ва бошқ. – Т.:”TURON-IQBOL”, 2019, 566-618-В.

aladı. Qazaq ilimpazı Ó. Aytbayulınıń pikirlerin aytıp ótiw orınlı: “Требование краткости термина является обязательным. В условиях ускорения научно-технического развития господствует информативная частотность, перегруженность.” Ilimpaz terminniń qısqalıqtı súyiwin ilim-pán hám texnikanıń rawajlanıwı menen baylanıstıradı. Sebebi ilim-texnika rawajlangan sayın insanlar qısqalıqqa qaray umılmaqta. Máselen, ápiwayı internet maǵlıwmatların alıwda biz kóbinese úlken kólemli tekstlerden kóre, qısqa kórinistegi anıqlamalardı itibar qaratamız. Bizin pikirimizshe de, bul dáwir talabı. Sebebi, búgingi kúnde insanlar bir sózdi yaki bir nárseni úyreniw ushın iri enciklopediyalardı emes, qısqasha maǵlıwmat keltirilgen kitapsha yaki sózliklerden paydalanǵandı maqul kóredi. Termin de dál solay. Kúndelikli turmısta da, uzın-shubay sózdi qollanıw ornına keń hám anıq mánini bere alatuǵın termin sózlerdi qollanǵandı maqul kóremiz. Bul bolsa, óz gezeginde terminlerdin qısqa bolıwın talap etpekte.

Tariyxtan bizge belgili hárbir tarawdı, pándi belgili bir tártipke salǵan, yaǵnıy sistemalaştırǵan ilimpaz – bul Aristotel. Usınnan kórinip turıptı, sistemalaştırıw hárbir pán, taraw yaki qanday da bir tema ushın oǵada áhmiyetli. Sol qatarı terminologiya tarawı ushın da sistemalaştırıw zárúrli esaplanadı. Óytkeni til bilimindegi terminlerdi belgili bir tártipte orналаstırıw baslı wazıypalardan biri. Hárbir termin qaysı tarawǵa tiyisli yaki bir termindi ekinshi bir terminen ayırıp alıw sistemalaştırıwdı talap etti. Ulıwma aytqanda, sistemalıq termin ushın qay dárejede áhmiyetliligin qazaq ilimpazı Ó. Aytbayulınıń tómendegi pikirleri menen túsindiriw áhmiyetli: “По мнению ученого, системность терминологии связана с сочетаемостью элементов термина, иначе говоря – с порядком их взаимозаменяемости. При сохранении упорядоченности системности не может быть места синонимическому ряду и полисемии”. Ilimpazdin aytıwınsha, terminologiyanıń sistemalıǵı, terminlerdin óz ara orın almasıp qollanıw tártibi menen baylanıslı. Yaǵnıy, biz bilemiz, terminler biriniń ornına biri almasıp qollanıwı bolmaydı. Eger terminologiyalıq sistema saqlansa, polisemiya yamasa kóp mánililik ushın orın qalmaydı. Sonın ushın da, termin ushın sistemalıq úlken áhmiyetke iye.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey termin sózler turaqlı bir mánige, anıq bir teoriyaǵa iye bolǵanlıǵı sebepli onı ekinshi bir awıspalı mánide qollanıw múmkin emes. Yaki bir sózdiń sinonimi retinde de alıp qollanıwǵa bolmaydı. Óytkeni hárbir termin sóz ilimiy jaqtan dálillengen hám anıq bir maǵlıwmatqa iye tıyanaqlı pikir jámlengen sóz bolıp tabıladı.

Terminlerdi sistemalaştırıw waqtında keltirilgen hárbir terminniń anıqlamasında belgili bir informaciyalar da orın alǵan boladı. Sebebi, bul da bir terminniń belgisi. Termin qanday da bir anıq pikir menen birge belgili informaciyanı da ózinde jámlengen boladı.

“Если поставить в один ряд слово, термин и номенклатура и сравнить, то выявляются

свойственные каждому особенности, функции, способы образования и развития знания в языке”. Пимпаз Ó.Айтбайұлы айтқандай, сөз, термин һәм нomenclaturalar arasında парıқ ұлкен. Biz bunı joқarıда санap óткен belgiler арқalı ажıратıp ala alamız. Olardıń ózine тán belgileri olardı bir-birinen ажıратıp kórsetedi. Haқықatında da, olardıń qásiyetleri, atqaratuғыn funkciyaları da hár qıylı.

Bul maqalamızda biz áyne terminge toqtalıp óttik. Terminniń belgileri, ózine тán qásiyetleri haqqında sóz ettik. Demek termin bolıw ushın eń dáslep anıqlılıq, turaqlılıq, qısqalıq һәм sistemalılıq bolıwı zárúr. Mine usı qásiyetlerdi ózinde saqlay alsa ǵana ol termin. Usı qásiyetleri menen de termin ápiwayı sózlerden ózgeshelendi. Turmısta ushıraǵan hárqanday sózdi de biz termin dep atay bermeymiz. Pikirimizshe, maqalamızda termin sózine birqansha anıqlama bere aldıq һәм onıń belgilerin sanap ótiw арқalı termindi ayırıp kórsete aldıq.

REFERENCES

1. Айтбайұлы Ө. Основы казакской терминологии. Алматы: Издательство «Абзал-Ай», 2014.
2. Педагогик атамалар луғати: Ўзбек, рус, инглиз тилларида/ О.Мусурмонова ва бошк. – Т.:”TURON-IQBOL”.2019.